УДК [821.161.2-6(092)М.Драгоманов:392.31:821.161.2.09О.Пчілка]„18”

Валентина ПРОКІП,
кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу української літератури Інституту українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, м. Львів

Роль М. Драгоманова у формуванні життєтворчої долі Олени Пчілки (за листами та спогадами)

Подано і проаналізовано фрагменти родинного листування та спогадів Драгоманових–Косачів, у яких репрезентовано духовний та інтелектуальний вплив Михайла Драгоманова на становлення Олени Пчілки як особистості та культурної діячки. Акцентовано увагу на епізодах, що розкривають значення братньої підтримки у формуванні життєвих і творчих орієнтирів письменниці.

Ключові слова: *Михайло Драгоманов, Олена Пчілка, епістолярій, лист, спогади, родина Драгоманових–Косачів.*

Valentyna Prokip. Mykhailo Drahomanov’s Role in Shaping Olena Pchilka’s Life and Creative Development.

The article presents and analyses excerpts from the family correspondence and memoirs of the Drahomanov–Kosach family, highlighting Mykhailo Drahomanov’s intellectual and spiritual influence on the formation of Olena Pchilka as a person and a prominent cultural figure. Particular attention is given to episodes that illustrate the importance of his fraternal support in shaping the writer’s personal values and creative vision.

Keywords: *Mykhailo Drahomanov, Olena Pchilka, epistolary heritage, correspondence, memoirs, the Drahomanov–Kosach family.*

Цьогоріч в Україні відзначають низку ювілеїв, пов’язаних із родиною Драгоманових–Косачів, зокрема 185-річчя від дня народження Михайла Петровича Драгоманова.

У контексті урочистостей виникає закономірне питання: чи стали б постаті Олени Пчілки та Лесі Українки настільки знаковими для української культури, якби поруч із ними не було цієї знаної особистості? Однозначної відповіді, вочевидь, немає. Тому важливо осмислити роль Михайла Драгоманова у формуванні життєтворчої долі Олени Пчілки (а через неї – і Лесі Українки), звернувшись до матеріалів родинного листування та мемуаристики. І хоча до науково зафіксованих фактів про Ольгу Драгоманову та її взаємини з братом Михайлом нині навряд чи можна додати щось принципово нове, варто поглянути на ці відомості під іншим кутом зору – як на чинник у чомусь доленосний і, без сумніву, визначальний.

Насамперед варто згадати, у яких умовах формувались обидві особистості. На щастя, збереглося чимало родинних свідчень. Уже на схилі життя у спогадах про брата Михайла Олена Пчілка писала: «Сем’я ж наша була чимала. Деякі діти померли немовлятами, а таких, що доросли в батьковій хаті до старших літ, було шестеро: найстарший син Михайло, підстарший – Іван, три дочки – Варвара, Ольга і Єлена та найменший син Олександр. Завдяки тому, що наші тато й мама не були „великими панами”, у нас не було ніяких гувернерів, ні гувернанток. Доглядала нас мама за помоччю няньок; про духовний розвиток і про початок науки, себто книжної науки, – дбав тато» [6, с. 278].

Передусім дуже важливими видаються особливості виховання дітей і ціннісні основи, на яких воно базувалося, адже ці традиції згодом прижилися і в родині Косачів: «...в ту пору, коли в педагогіці шкільній і хатній „учити” мало собі синонім „бити”, – нас, дітей, не тільки ніколи не били, а навіть ніякими иншими способами не карали; <...> для „наставляння на добрий розум” було тільки спокійне, лагідне слово» [6, с. 291].

Олена Пчілка також неодноразово підкреслює значення родинних освітніх практик, адже саме вони забезпечили культурну й інтелектуальну тяглість у наступних поколіннях: «Учив нас грамоти й початкової книжної „премудрости” взагалі – наш тато; він же дбав і про те, щоб ми ще змалку пізнавалися з кращими авторами; все давав нам Пушкина,

Лермонтова, Гоголя. Вчили ми багато віршів напам'ять і навіть видатніші уривки прози Гоголевої (це був улюблений автор татів)» [6, с. 283].

Прикметно, що Петро Драгоманов прищеплював особливу прихильність до творчості цього письменника і своїм дітям. Старша донька Михайла Лідія згадувала історію, яку розповідав її тато. У гімназійні роки він разом зі своїм батьком проїздом побував у Сорочинцях, де відвідав садибу Гоголя, зокрема й кімнату письменника. Йому навіть дозволили написати кілька слів пером самого митця. Цей випадок залишив у його пам'яті особливо теплі й яскраві враження [8, с. 46]. І хоча, на думку Леоніда Ушкалова, це тільки красива родинна легенда, вона має право на існування та потребує детальнішого вивчення. У будь-якому випадку це гідний приклад для наслідування. Відтак подібні методи виховання власних нащадків від батька перейняли і діти Петра Драгоманова, зокрема й Олена Пчілка.

У мемуарах мисткиня репрезентує духовний простір родинного гнізда в Гадячі, який згодом відтворила у власній оселі: «…в хаті нашій трималася атмосфера інтелігентности: батько до кінця свого життя виписував собі газету („Санкт-Петербургския ведомости"), журнали („Библиотеку для чтения" й ин.), альманахи. В одному альманахові, – здається, він звався „Гирлянда", – уміщено було батькове оповідання за підписом Петр Драгоманов. Оповідання було „народницького" напрямку, – змістом його було нещасливе кохання одного візника („ямщика") з сільською дівчиною. Коли я читала те оповідання, бувши підлітком та знайшовши його в наших книжках, мені було втішно бачити батькове ім'я – „надруковане в книжці", одначе не зосталося в мене враження, що те оповідання було написане якось особливо гарно; але все ж було його надруковано в столичному літературному збірнику, то можна думати, що якусь літературну вартість воно мало. У кождім разі сей друкований твір свідчить, що була в нашого батька якась письменницька поваба й здатність і що коли нащадки його, починаючи з сина Михайла, виступали на полі письменства, то мали до того призвід у традиції своєї сем'ї; менша чи більша здатність і хист – се річ инша, залежна від багатьох причин, але має вагу існування родової зав'язи, прирожденної кебети письменницької у нащадків»[1] [6, с. 287–289].

Однак поряд із переліком улюблених авторів Петра Драгоманова Олена Пчілка невипадково подає і вагомий коментар: «Правда, через довге пробування батькове в Петербурзі московська полуда на ньому була дуже міцна…» [6, с. 290]. Якщо зіставити коло авторів із бібліотеки в Гадячі з книжками, про які Михайло Драгоманов схвально відгукувався або які привозив молодшим братам і сестрам у подарунок, стає очевидною різниця в читацьких смаках і світоглядних орієнтирах представників двох поколінь, які, без сумніву, мали вплив на формування особистості Олени Пчілки. Наприклад, у листах до батьків гімназист Михайло Драгоманов із захопленням згадує твори Марка Вовчка [8, с. 71], а в його спогадах ідеться про переписування від руки і постановку «Наталки Полтавки» та «Сватання на Гончарівці» [1, с. 9]. Власне, коло його читацьких інтересів, що значно збагатилося під час навчання в Полтаві під впливом улюблених викладачів Олександра Строніна та Казимира Полевича, постійно поповнювалося художніми творами українського та європейського письменства, а також історичними працями, виданими за кордоном.

Михайло Драгоманов у листах і приватних розмовах нерідко ділився з рідними враженнями від літературних знахідок. Так, наприклад, вихваляв романи Томаса Майна Ріда та захоплювався творами Вальтера Скотта. Олена Пчілка згодом із особливим щемом згадувала і своє перше знайомство з театром, яке відбулося завдяки братові: приїхавши на канікули до Гадяча, він показав родині у ролях «Наталку Полтавку», запросивши на виставу і дворову челядь [6, с. 297–298].

Цікаво спостерігати, як у листах Михайла Драгоманова поступово одна за одною з'являються згадки про сестру Ольгу, молодшу від нього майже на вісім літ. Від короткого «Поцілуйте від мене сестер і брата»[2] 1853 р., коли Ользі було лише чотири, до 1861-го, коли в другому півріччі навчального року Ольга Драгоманова у супроводі брата залишила Гадяч, щоб розпочати офіційне навчання в Києві, – минули роки.

За цей час у родині змінилося багато. Найболючішою стала втрата батька, який, за спогадами Михайла й Ольги Драгоманових, одноосібно опікувався освітніми справами дітей. Проте, гортаючи родинне листування того періоду, поступово переконуємося, що навіть за життя Петра Драгоманова його старший син, попри юний вік, впливав на інтелектуальне

[1] Після смерті батька М. Драгоманов навіть хотів окремо видати його твори, про що писав у листах до рідних.

[2] М. Драгоманов найчастіше писав листи до батьків російською мовою; тут і далі цитуємо їх у перекладі автора публікації.

й особистісне становлення молодших братів і сестер. Так, наприклад, у листах із Полтави гімназист Михайло Драгоманов іноді торкається питання їхнього домашнього навчання та його перспектив. Водночас він хвилюється з приводу освіти Ольги. Уперше в такому контексті Михайло згадує про сестру в листі до батька від 13 березня 1857 р. Розмірковуючи про майбутнє брата Івана та його навчання, він принагідно додає: «До того ж Оля росте, її треба вчити. У пансіон ще рано, а вам ніколи. А невже вона має, поки в пансіон, нічого не робити» [5, с. 348]. До речі, у цьому ж листі син пропонує батькові варіант, за яким він міг би вдома готуватися до вступу в університет і водночас займатися з Іваном та Ольгою іноземними мовами. Про заняття із сестрою йдеться і в наступних листах додому.

На той час Ользі вже виповнилося вісім років, і хоча їхній батько, за її спогадами, добре знав французьку, німецьку та латинську мови, після прочитання листів, адресованих у Гадяч, виникають певні сумніви щодо систематичності його занять із молодшими дітьми. Михайло іноді пише батькові про потребу їхнього навчання, особливо Ольги, якій, очевидно, через юний вік не приділяли значної уваги в цьому плані.

Як відомо, її старша сестра Варвара закінчила пансіон пані Кукольницької в Гадячі. Схожим освітнім шляхом, імовірно, мала пройти і молодша на кілька років Ольга (Петро Драгоманов перед смертю саме добирав заклад для неї). Початкову освіту обидві доньки здобували вдома під його керівництвом, проте, на відміну від Варвари, Ольга також навчалася з Михайлом. Варто зазначити, що Петрові Драгоманову на час написання цитованого вище листа було 56 років і, зважаючи на діагноз, який старший син згодом успадкував від батька і від якого страждав не один рік аж до смерті, – його самопочуття також погіршувало загальний стан справ. На цьому тлі чітко простежується прагнення Михайла Драгоманова долучитися до справи навчання та виховання молодших членів родини, щоб допомогти батькам.

Так, наприклад, у вересні 1857 р. в листі до брата Івана, який готувався до вступу на службу, шістнадцятирічний (!) Михайло писав: «Ти тепер вступаєш на службу, дозволь тобі сказати кілька слів про неї. Це будуть не сухі настанови, а порада брата, який бажає тобі всього найкращого. На службі, якщо тобі трапиться займати хоча б якусь посаду, насамперед дивися на кожного як на людину, за її гідністю. Головне – ні перед ким не принижуйся і не звеличуйся, тримайся рівно. / Не думай, що *прохач*[3] для того живе на світі, щоб набивати тобі кишені, а *начальник* – щоб ти перед ним плазував. Не гонися за грішми, честь – передусім. Слава Богу, ми починаємо жити в такий вік, коли хижацтво зникає. Керуючись корисливими мотивами, людина стає скотиною; як вовк дивиться на вівцю, щоб з'їсти її. У *людини* ж на чільному місці має бути самопожертва, вона повинна життя своє віддавати за любов до ближнього і чинити добро не тому, що їй за нього заплатять, але тому, що це обов'язок її» [5, с. 360].

Саме ці принципи Михайло Драгоманов поклав в основу власного життя. Тому й допомагав рідним після смерті батька – де-факто сприяв здобуттю братом Іваном юридичної освіти і завдяки власній праці та зв'язкам зумів організувати навчання Олени Пчілки в пансіоні Агати Нельговської в Києві. Михайло Петрович, без сумніву, вирізняв її з-поміж інших братів і сестер. У листі до восьмирічної Ольги від 12 лютого 1858 р. він на прикладах розмірковує про гостинець до свята: «Усім я надіслав щось, а тобі – ні. Вибач. Скоро я тобі надішлю, а може, привезу на канікули книжку, кращу всіх подарунків. Чим довше можна мати подарунок, тим краще (так?). Ось Варині рукавички псуються, цукерки з'їдять, а твоя книжка (з малюнками) хоч і псується, але ти пам'ятатимеш завжди, що читала...» [5, с. 367].

До речі, в епістолярії Михайла Драгоманова є чимало згадок про подарунки для молодших: «Скажіть Вані, що йому привезу на свята таких олівців, що моє шанування. Олі – гру в місто нову, чудово намальовану. А Варі – щось інше, і зроблю для неї ялинку, для Варі» [5, с. 380]. Навіть коли він мав обмаль грошей (а родині їх тоді постійно не вистачало), не приїжджав додому без гостинців. Особливо промовистою є згадка про подарунок 1855 р. – насіння квітів, яке Михайло власноруч збирав для сестер у Полтаві.

Така сентиментальність у сприйнятті світу, здавалося б, не узгоджується з усталеним образом Михайла Драгоманова. Проте якщо згадати його літературні проби пера та ліричні відступи у листах, перед нами постає значно вразливіша й чутливіша натура: «У нас тепер такий дощ іде, що диво! А люблю я дощ, навіть поетично[,] мені навіть приємно, що коли сиджу в кімнаті, то й усі повинні сидіти, і не сновигати без пуття, без мети вулицями... Ну от уже,

[3] Тут і далі курсивом позначено слова, підкреслені адресантом.

як навмисне перестав іти, щойно я оце написав; ніби хоче, щоб я збрехав зайвий раз. І сонце з'явилося. А вчора ввечері, що за погода була. Ясно так[,] і зорі так і блищать. А місяць цей – повний, круглий, золотий, срібний, блідий, величний, чи як там його називають поети: справді, йому вже надокучило, що його всюди приплітають. Слава богу, його перестали згадувати в новітніх творах літератури, але все ще страждає він від суздальських романів та творів учнів п'ятого класу, там біда йому. Я думаю, його так втомили ці оспівування, що коли Євгеній Онєгін назвав його чужим, то йому навіть радісно стало» [5, с. 336].

Принагідно варто зазначити, що Михайло Драгоманов писав листи додому різними мовами, чергуючи їх, – російською, українською і навіть (за життя батька) французькою. Останні жартівливо підписував «Дон Мігель де Педро де Драгоманов». Хоча сам визнавав, що знання мов, особливо німецької, у нього кульгає і їх бракує, щоб стати студентом медичного факультету, як того хотів батько[4].

Поступово Михайлові Драгоманову стало «затісно» в Гадячі. Наприкінці 1857 р. він писав батькам: «Я завжди вивожу з Гадяча якусь апатію: добре пожити з рідними, але потрібно, щоб і крім рідних були *люди*. Від спілкування людей між собою народжуються *думки*. Рідні ж – це люди більш або менш одних понять між собою; отже, їм відомі думки одне одного і не становлять нічого нового; потрібно сторонніх людей благомислячих, а їх якраз і не вистачає в Гадячі» [5, с. 365]. Імовірно, саме це було однією з головних причин, що спонукали Михайла так наполегливо відстоювати потребу забрати молодших братів і сестру Ольгу з рідного міста. З одного боку, він любив Гадяч, але з іншого – сприймав як середовище, що обмежує їхній інтелектуальний розвиток. Особливо турбувався щодо талановитої сестри.

Посутній коментар про початок творчості Ольги знаходимо в листі Михайла Драгоманова до батьків від 12 вересня 1858 р.: «Про Олині вірші скажу: у них помітний сильний відбиток Кольцова, так що вони складаються майже слово в слово з віршів Кольцова. Вітання ж має вигляд власної фантазії. Якщо Оля не навмисно виписала з книги ці вірші та запам'ятовувала їх, то це добре. Це показує, що вона має не пасивну, а активну натуру, що їй хочеться самій написати щось подібне до вподобаного. У Пушкіна пробудили поетичні почуття казки няні. Кольцова пісні та Марко Вовчок мають велику перевагу над казками. / Але часто талановиті натури псуються через шкідливе спрямування. Побачивши в них ознаки таланту, оточення уявляє, що бачить генія, вимагає від них неможливого, говорить про їхній дар. Якщо талант справді є, то напрям хибний отримує, зневажає працю; якщо ж його немає, то псується характер від самовпевненості. Відтак моя порада: не заважайте Олі писати і не кажіть їй, що вона поет» [5, с. 377].

Після смерті батька Михайло Драгоманов, який фактично добровільно поклав на себе відповідальність за освіту молодших братів і сестри Ольги, наполіг на вступі дівчини до пансіону Агати Нельговської, що на той час вважався одним із найкращих у Києві. І хоча для реалізації цієї ідеї довелося спочатку заручитися підтримкою приятеля Євгена Судовщикова, а згодом викладати в установі за рахунок погашення плати за навчання, Михайло Петрович, попри всі труднощі, не відступив від поставленої мети. Звісно, за таких умов його дуже радували успіхи сестри.

У листі до матері від 24 лютого 1861 р. він із захопленням писав: «Вас, без сумніву, потішить такий відгук про неї. Судовщиков запитує Нельговську: „Ви помітили, яка обдарована дівчинка Драгоманова? – Це не я одна, це всі помітили". Значить – урррррра!!! Потім Ольку нашу порівняли з Молчаненковою. „Тільки, – каже Нельговська, – ця ще й добра". Молчаненкова же відома як найкраща вихованка цього пансіону від його заснування. Вона вже два роки як закінчила курс» [5, с. 399].

Такі досягнення неабияк тішили старшого брата, у листі до матері від 8 лютого 1863 р. він зазначив: «Олю днями мені розхвалювала Нельговська, особливо її глибокі знання французької мови, які вона може пояснити лише сходженням Св[ятого] Духа, і вміння переказувати прочитане, яке, каже Нельговська, не викликатиме здивування тільки тоді, коли Олю поставити на ходулі, щоб вона здавалася більшою» [5, с. 416].

Варто додати, що до справи вивчення нею іноземних мов долучився і старший брат. Так, під час літніх канікул 1862 р. Олена Пчілка деякий час мешкала на квартирі Кучинських у Києві, де під його керівництвом займалася студіюванням німецької мови. На той час Драгоманов усвідомлював, що для жінки-дворянки з обмеженими фінансовими можливостями здатність за потреби самостійно заробляти на життя є вкрай важливою, а знання іноземних мов становило один із ключових інструментів такої спроможності.

[4] Згодом цю мрію Петра Драгоманова вдалося здійснити його наймолодшому синові Олександру.

Питання майбутнього сестри неабияк турбувало Михайла Петровича, тому він не поспішав із поверненням Ольги до Гадяча після завершення її навчання в пансіоні. Навесні 1868 р. він писав до матері: «Олю я затримав поки що, між іншим, ось із яких міркувань: вчилася вона пристойно, а тим часом байдикує, як усі панянки. От я їй і підібрав роботу. Вона знає добряче французьку мову і сяк-так німецьку, – значить могла би займатися перекладами, скороченнями з великих іноземних статей для наших журналів. Було б і діло, і деякі гроші. Для досвіду я дав їй книжку одного французького журналу, де була стаття про теперішнє турецьке міністерство, з тим, щоб Оля за цією статтею написала російською невеличкий нарис. Це вона зробила досить добре, так що я надіслав її роботу до „С[анкт-]Петербурзьких відомостей", де вже в 119 номері й надруковано її першу половину. У понеділок отримаємо і другу – і тоді надішлемо Вам на показ. За цю статтю Оля має отримати близько 35 рублів. Тепер я їй дав перекласти з німецької статтю „Про малоросів в Угорщині", і якщо вона перекладе її добре, то надрукуємо також у „С[анкт-]Петербурзьких відомостях". Мені б хотілося, щоб Оля закінчила цей переклад раніше від'їзду свого з Києва і взагалі щоб вона у розпал тепер підучилася справлятися з такими роботами. Із цього діла може бути користь, бо після повернення з-за кордону я неодмінно думаю видавати в Києві журнал: так Оля може мати і роботу, і гроші більш вигідним способом, ніж давання уроків різним скавучим недопанкам» [2, арк. 2 зв.; 3, арк. 1].

Творчій і палкій натурі Ольги Драгоманової дуже імпонували сім'я й оточення старшого брата (Л. Драгоманова, М. Старицький, В. Антонович, Т. Рильський, П. Житецький та ін.). У травні 1868 р. в листі до матері вона писала: «Якби Ви знали, яка я щаслива в Києві: Людмила та Міша такі добрі, мені так весело, так приємно, що я не можу без жаху подумати, що мені доведеться покинути Київ і близьких мені київських мешканців і взагалі проміняти теперішніх знайомих на гадяцьких» [7, с. 48].

Невдовзі одна з причин такого захоплення стала цілком очевидною: Петро Косач освідчився Ользі Драгомановій. З приводу їхніх заручин Михайло Петрович писав до матері: «Оля та Людмила пишуть Вам тепер про те, як юнак один, Петро Антонович Косач, зробив Олі пропозицію одружитися. Про цю обставину напишу Вам і я. Косача я знаю давно. Він був в університеті в один час зі мною, а останні три роки я дуже зблизився з ним. Він служив тут у Києві секретарем губернського з селянських справ присутствія, а потім, коли був призначений головою мирового з'їзду в Нов[оград]-Волинський, часто бував у Києві і майже весь час проводив у нас. Таким чином я міг цілком пізнати його і зблизитися з ним, – а Ви мене знаєте, я з поганкуватими людьми компанії, тим паче дружби не воджу. З усіх цих міркувань, я так думаю, що кращої пари для Олі й чекати нічого, тим більше, що і Кос[ач], і Оля люблять одне одного» [4, арк. 1].

Відтак із дня одруження Косачів старший брат уже не мав потреби турбуватися про матеріальний добробут Ольги Петрівни, яка відтоді навіть мала змогу фінансово підтримувати його в найскрутніші періоди життя в Європі. Водночас Михайло Драгоманов певний час продовжував опікуватися її творчою самореалізацією. Упродовж подальшого життя він залишався для Ольги Драгоманової-Косач духовно близькою й авторитетною постаттю, що істотно вплинула на її особисту та творчу долю. Показово, що свого первістка вона назвала Михайлом, і саме старшого брата запросила стати його хрещеним батьком.

Використані джерела

1. Драгоманов М. Австро-руські спомини (1867–1877). Ч. 1. Львів : З друкарні НТШ під зарядом К. Беднарського, 1889. 330 с.

2. Його ж. Лист до Є. Драгоманової (початок), травень 1868 р. *Відділ рукописних фондів і текстології Ін-ту літ. ім. Т. Г. Шевченка НАН України.* Ф. 26. Од. зб. 264.

3. Його ж. Лист до Є. Драгоманової (продовження), травень 1868 р. *Відділ рукописних фондів і текстології Ін-ту літ. ім. Т. Г. Шевченка НАН України.* Ф. 26. Од. зб. 250.

4. Його ж. Лист до Є. Драгоманової, [травень] 1868 р. *Відділ рукописних фондів і текстології Ін-ту літ. ім. Т. Г. Шевченка НАН України.* Ф. 26. Од. зб. 232.

5. Листи М. Драгоманова до рідних (1853–1870). *Хроніка-2000* : український культурологічний альманах. Вип. 79: Михайло Драгоманов – дослідник всесвітньої історії, політик і людина / авт. проєкту: А. В. Толстоухов, В. П. Андрущенко. Київ : Фонд сприяння розвитку мистецтв, 2009. С. 335–462.

6. Олена Пчілка. Зібр. творів : у 12 т. Т. 8: Спогади. Літературні портрети. Луцьк–Житомир : Наук. думка, 2025. 1020 с.

7. Там само. Т. 11: Листи (1865–1891). Луцьк–Житомир : Наук. думка, 2025. 592 с.

8. Ушкалов Л. Чарівність енергії: Михайло Драгоманов. Київ : Дух і літера, 2019. 600 с.